

10. Лист Олени Черетянко до автора. 14.10.2013 (за поштовим штемпелем) // Приватний архів Віктора Міщанина.
11. Листування з Полтавським окрвиконкомом та окрінспектурою народної освіти про відпуск коштів на утримання Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи. 1926 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. Управління справами. – Оп. 6/П. – Од. зб. 2426. – 5 арк.
12. Накази по Опішнянському районному відділу народної освіти за 1945 і 1946 роки // Архів відділу освіти Зіньківської районної державної адміністрації.
13. Отчёт Распорядительного Комитета по устройству в м. Опoшне выставки кустарных изделий, садоводства, огородничества, шелководства и семян // Журналы Полтавского сельско-хозяйственного общества. 1890 год. Выпуск четвёртый. Сентябрь. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – С. 51–55.
14. Посвідчення, видане Дмитру Білику командуванням в/ч п. п. 92663. (Копія) // Приватний архів Віктора Міщанина.
15. Протоколи, відчити і план роботи та різне листування Опішнянського райвиконкому. 1926 // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 363. – Оп. 1. – Спр. 504. – 65 арк.
16. Протоколи засідань окружної та районної партизанських комісій по визнанню колишніх червоних партизан; списки та посвідки колишніх партизан по Опішнянському району // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 4038. – Оп. 1. – Спр. 3. – 156 арк.
17. Рокитянський. Школи готові // Голос Полтавщини. – 1942. – Ч. 103. – С. 3.
18. Спогади Білика Володимира Яковича, 1929 р. н. Опішне. 2005 // Приватний архів Віктора Міщанина.
19. Спогади Кочерги Тимофія Даниловича про громадянську війну та про участь в утвердженні радянської влади на Полтавщині і в Опішньому (за проханням опішнянських піонерів). Копія // Музейна кімната Опішнянського опорного закладу загальної середньої освіти. – 5 арк.
20. Спогади Лебедіної Ліни Іванівни, 1936 р. н. Дніпро. 2017 // Приватний архів Віктора Міщанина.

УДК 636.02:378.091.12] (477.72)(092)

Віталій Григор'єв
(м. Полтава)

ДИРЕКТОР АСКАНІЇ

Досліджено біографію, науковий доробок, адміністративно-дослідницьку і викладацьку діяльність директора інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова доктора сільськогосподарських наук Крутипороха Ф. І. Його роль у поліпшенні структури інституту, підборі і вихованню кадрів, зміцненню матеріально-технічної, наукової та видавничої бази.

Ключові слова: Фердинанд Ангальт Кетгенський, Фрідріх Фальц-Фейн, Асканія-Нова, заповідник, академік М. Ф. Іванов, гібридизація, породоутворення, інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова, коні Пржевальського, нагорода інституту, кінно-спортивна школа, Білоцерківський сільськогосподарський інститут.

Крутипорох
Федір Іванович

Впродовж багатьох років займаючись краєзнавством неодноразово стикався з явищем, яке останнім часом дістало назву «чорний лебідь». Тобто випадок, який давав неочікуваний результат. Саме таким результатом було дослідження біографії нашого земляка Федора Івановича Крутипороха.

Почалося з того, що однокласник, Олексій Васильович Сліпченко, знаючи про моє захоплення краєзнавством і, зокрема, пошуком земляків, які мали значні досягнення у різних галузях людської діяльності повідомив, що до таких людей належить і названий вище

його рідний дядько, який був директором інституту в Асканії-Новій.

Пошуки через інтернет лише підтвердили цей факт, але ніяких даних про нього не знайшлося. Через інтернет, вдалося вийти на теперішнього директора цього інституту, який дав завдання своїм підлеглим розшукати у архіві інституту відомості про колишнього директора, які і були надіслані за вказаною електронною адресою і використані у пропонованому вам дослідженні.

Видатний український вчений, доктор сільськогосподарських наук, професор, директор інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова у Асканії-Новій, проректор Білоцерківського сільгоспінституту Федір Іванович Крутипорох народився 8 лютого 1915 року у с. Яновщина Хорольського повіту Кринківської волості (тепер с. Малинівка Землянківської сільради Глобинського району Полтавської області – авт.) у сім'ї селян-середняків. У 1930 році закінчив Яновську семирічну школу. У 1930–1933 рр. був студентом Кременчуцького педагогічного технікуму, у 1933–1934 рр. – слухачем підготовчих курсів Воронежського сільськогосподарського інституту. У 1934–1935 рр. проходив військову службу у 5-му полку зв'язку Брянського військового округу. З 1935 по 1940 рік навчався у Воронежському сільськогосподарському інституті, після закінчення якого працював старшим зоотехніком у Абанському колгоспі Красноярського краю, а у 1941 році – старшим зоотехніком у Єнакіївському райземвідділі Донецької області. З 1941 по 1945 роки, після закінчення Камишинського військово-політичного училища, воював у танкових військах I, II та Забайкальського фронтів у радянсько-німецькій війні та війні з Японією, яку закінчив у званні гвардії капітана на посаді начальника гарнізонного будинку офіцерів у м. Мукдені (Манчжурія).

Після демобілізації у 1946–1947 роках Крутипорох Ф. І. працював викладачем Шадринського сільськогосподарського технікуму Курганської області. У 1947–1950 роках він старший зоотехнік Милулинського молочно-м'ясного радгоспу Ростовської області, у 1950–1954 роках – директор свинорадгоспу ім. В. І. Леніна Ростовської області, у 1954–1956 роках навчався в аспірантурі Воронежського зооветінституту.

Після закінчення аспірантури з 1956 по 1959 роки працював директором Калхчеєвського радгоспу Воронежської області. У 1957 році захистив кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему: «Загибель поросят при опоросі і заходи її попередження» і з 1959 по 1964 рік працював доцентом кафедри тваринництва Білоцерківського сільськогосподарського інституту.

У 1964–1974 роках Федір Іванович директор інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова у Асканії-Новій Чаплинського району Херсонської області [1]. З того часу його серце було віддано степові. У таких випадках говорять: на роду було написано. Якби можна було прочитати той загадковий напис, то певно можна було б прочитати ті найдорожчі його серцю слова: Степ і Асканія.

Селище Асканія-Нова – Великі Чапли (тепер Чаплинського району Херсонської області) було засноване 1841 року як маєток німецького герцога Фердинанда Ангальт-Кетгенського в урочищі Великі Чапли на Чумацькому шляху, що вів до Криму.

У 1828 році цар Микола I за безцінь (по 8 копійок за 1 гектар) продав 43 тисячі десятин землі сучасного заповідника німецькому герцогу Фердинанду Фрідріху Ангальт-Кетгенському, представникові німецької династії Асканіїв, для створення вівчарської колонії герцогства Ангальт-Кьотен.

У царському указі від 1 березня 1828 року значилося: «Цель сего поселения состоит в том, чтобы оно служило образцом большого благоустроенного сельского хозяйства, соединенного с фабричной промышленностью». У 1841 році землевласник назвав місцевість «Асканія-Нова» за іменем свого родового маєтку Асканія. Купивши 8 тисяч меринських овець разом із 130-ма німецькими колоністами почав обживати нові землі. Але сталося несподіване. Німці переляпались між собою не поділивши прибутків, які приносило вівчарство. Незабаром загинув молодий фруктовий сад, засохли виноградники, вівці розбіглися. У 1856 році герцог помер і нащадки позбулися проблемного російського «графства» продавши його колоністу Фрідріху Фейну за 1,5 млн. золотих марок.

Новий господар швидко навів тут порядок і перетворив збиткове господарство у багате помістя. Незабаром видав свою єдину дочку за

саксонця Йогана Готтліба Фальца і три його сини після цього шлюбу стали носити подвійне прізвище Фальц-Фейн. Один з них, Едуард Іванович: став батьком творця заповідника.

Після смерті Едуарда Івановича власником Асканії став Фрідріх Едуардович, який енергійно взявся за втілення природоохоронних заходів. Дуже скоро у його зоопарку було 58 видів ссавців і 154 види птахів. Фальц-Фейн зберіг для людства коней Пржевальського. Чимало зробив для врятування біловезького зубра, домігшись дозволу на його розведення у своєму заповіднику. Повернув у степ сайгаків, степових орлів, стрепетів, байбаків. У його дендропарку (196,6 га) з'явилися лісові птахи. Багатий землевласник Фрідріх Фальц-Фейн у 1898 році у своєму родовому маєтку за власною ініціативою першим у світі вилучив з господарського використання ділянку своїх угідь, яка стала праядром теперішнього найбільшого в Європі (11054 га) заповідного типчаково-ковилового степу.

До 1900 року Фальц-Фейн перетворив свій маєток у справжній науковий інститут. Він придбав унікальне обладнання, спеціальну літературу, організував обширну бібліотеку і кілька лабораторій.

У 1917 році зусиллями ботаніка Й. К. Пачоського і мандрівника географа П. К. Козлова, які працювали у Фальц-Фейна, чудом вдалося врятувати унікальну пам'ятку від розгрому. Сам господар у цей час перебував у Москві і був заарештований більшовиками. Кілька місяців пробувши у Бутирській тюрмі у серпні 1918 року, завдяки протестам учених-біологів, був звільнений. Тоді ж йому паралізувало ліву сторону тіла. Не випробовуючи долі він відразу виїхав до Німеччини. Мама, мотивуючи тим, що вона нікому нічого лихого не заподіяла, їхати відмовилась але її, стару жінку, більшовики у 1919 році розстріляли.

2 серпня 1920 року від серцевого приступу помер і Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн. Похований на берлінському цвинтарі «Дванадцять апостолів», де на могильному камені із зображенням двох степових орлів викарбувано напис: «Тут лежить знаменитий творець Асканії-Нова».

Соратники Фрідріха Едуардовича у 1922 році зверталися до Раднаркому про увічнення його заслуг, але почуті не були. Більше того, через три роки більшовицький комісар Зітте, управитель Асканії у той час, наказав вирити всі домовини предків сім'ї Фальц-Фейнів, зсипати все, що там було в яму, а всі прикраси і мармурові пам'ятники в церкві знищити. Сама церква і склеп були перетворені на картоплесховище.

Лише у 1994 році, нова українська влада присвоїла «народному заповідному парку» Асканія-Нова ім'я його засновника – Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна [2].

Декретами Ради Народних Комісарів УРСР Асканія-Нова 1 квітня 1919 року була оголошена народним заповідним парком, а 8 лютого 1921 – Державним степовим заповідником УРСР. У 1930 році він перетворений на Степовий НДІ, з 1932 року – Всесоюзний НДІ гібридизації та акліматизації тварин, з 1956 – Український НДІ тваринництва степових районів, з 1983 – Український степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова». 1985 року увійшов до системи біосферних резервантів ЮНЕСКО. На Асканію-Нову було покладено завдання зберігати і вивчати природу цілинного степу, а також акліматизувати та вивчати якомога більше видів тварин і рослин, які мають народногосподарське значення. При Асканії-Новій були створені науково-степова станція, зоотехнічна станція з племінним господарством, фітотехнічна станція та інші наукові заклади. Значно розширено зоопарк і ботанічний сад. Нині до складу заповідника входять ділянка заповідного степу, акліматизаційний зоопарк і дендропарк.

Цілинний степ «Асканія-Нова» – єдина в Європі ділянка типчаково-ковилового степу, якого ніколи не торкався плуг, – має велику наукову, культурно-пізнавальну та практичну цінність. Серед заповідних об'єктів України біосферний заповідник «Асканія-Нова» посідає особливе місце, адже історія заповідання його території нараховує понад 120 років.

У степу переважають багаторічні трави (51%). До «Червоної книги України» занесено 13 видів вищих рослин, 3 види грибів та 4 – лишайників. Шість видів квіткових асканійської автохтонної флори занесені до міжнародних червоних списків.

Тваринний світ заповідного степу, в основному, зберіг свою аборигенну фауну, за винятком крупних видів ссавців та птахів. Тут зустрічаються типові мешканці степового ландшафту: малий ховрашок, степовий байбак, тушканчик великий, заєць-русак, мишовидні гризуни, а також середні та дрібні хижаки: звичайна лисиця, степовий тхір, ласка.

У густому травостойці мешкають не менше 1155 видів членистоногих, 7 видів земноводних і плазунів, 18 видів ссавців, в різні пори року зустрічається більше 270 видів птахів, з яких 107 видів залишаються на гніздування.

Великий Чапельський під (4x6 км) – унікальна депресія, для якої характерно періодичне заповнення талою водою. В найглибшій частині зростають гідрофіти, у тому числі найрідкісніший вид в Україні – зіркоплідник частуховидний. На цій ділянці – найвищий показник видової насиченості квіткових – 368 видів. Флора поду налічує також значну кількість ендеміків – 53 види, з них 7 зустрічаються лише тут, а 8 видів занесені до «Червоної книги України».

На території Великого Чапельського поду в умовах, наближених до природних, утримуються табуни диких копитних з різних континентів. Тут протягом усього року мешкають бізони, сайгаки, лань європейська, коні Пржевальського, туркменські кулани, благородні олені, кафрські буйволи. Влітку сюди випускають стадо антилоп канна, гну та нільгау, зебр та вихідців з далекої Індії – гаялів. Ближче до осені в центрі поду збирається велика кількість перелітних птахів: різні види качок, багатотисячні зграї журавлів, сірих гусей, куликів [3].

У 1932 році на базі зоотехнічної станції та інших відділів заповідника був створений Всесоюзний науково-дослідницький інститут гібридизації та акліматизації тварин імені М. Іванова. Інститут був центром науково-дослідної роботи у галузі породоутворення, великою базою племінного тваринництва.

Видатний вчений М. Ф. Іванов збагатив зоотехнічну науку методикою виведення нових і вдосконалення існуючих порід. Він вважається засновником теорії породоутворення і розведення тварин за лініями.

Академік М. Ф. Іванов вивів одну з найкращих у світі тонкорунних порід овець – асканійського мериноса, створив українську степову білу породу свиней, радянських корридейлів, гемпшир-цигайських, лінкольн-волоських та лінкольн-курдючних овець. На основі гібридизації дикого муфлона з асканійськими мериносами були виведені гірські мериноси. Михайло Федорович заснував велику школу учнів і послідовників. Асканія перетворилася на великий науково-дослідний центр з багатющою базою.

Для охорони й вивчення тваринного та рослинного світів степу, а також для вирощування цінних насаджень в Асканії-Нова багато зробили вчені, що тут плідно працювали: біологи М. М. Завадовський, І. І. Іванов та О. С. Серебровський, ботаніки Й. К. Пачоський, академік В. М. Сукачов, М. С. Шалит та О. Я. Яната, географ академік П. К. Козлов, ґрунтознавець академік О. Н. Соколовський, ентомолог С. І. Медведєв, зоологи О. О. Браунер, О. П. Гуналі, В. В. Станчинський, Г. О. Успенський, Б. К. Фортунатов та інші [4].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 10 травня 1956 р. ВНДІГАТ «Асканія-Нова» ім. М. Ф. Іванова був реорганізований в Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова» [5]. Ось такою установою впродовж десяти років довелося керувати Федору Івановичу Крутипороху.

Клопоту у директора було дуже багато. Тому вже о 5-й ранку перший промінчик сонця заставав Федора Івановича чи то на племінному заводі, чи на тваринницькій фермі, чи на дослідних ділянках. А потім кликала до себе наукова робота. І які тільки проекти і рішення не народжувалися у ці напружені години.

Завдяки його енергії і вмілому керівництву було побудовано комплекс для фізіологічних та інших інтер'єрних досліджень тварин, ґрунтовно зміцнена матеріальна база зооферми.

Було організовано глибоке дослідження причин мертвонароджуваності поросят і розроблена система заходів по забезпеченню стабільно високого рівня збереження приплоду у свиноматок. Ці матеріали увійшли до його докторської дисертації, успішно захищеній в Українській сільськогосподарській академії у 1973 році.

Він був керівником науково-дослідної роботи по підвищенню плодовитості свиноматок української степової білої і рябої порід свиней. Оpubлікував 80 наукових праць.

Крутипорох Ф. І. провів ряд конкретних заходів по покращенню структури інституту, підбору і вихованню кадрів. За цей період підготовлено 34 кандидати і 8 докторів наук. В інституті значно поліпшилася видавнича справа праць учених.

При ньому більшість працівників отримали благоустроєні квартири, аспіранти – добротний гуртожиток. Без перебільшення можна сказати, що за час його керівництва Асканія-Нова піднялася на якісно новий рівень і перетворилася у благоустроєне селище, яке стало привабливим для проживання.

Федір Іванович не дивлячись на велику зайнятість, часті відрядження, особисто брав участь у чорнових роботах по благоустрою селища, посадці дерев, активно підтримав ініціативу закладки нового дендропарку площею 100 гектарів. Він тримав у полі зору кожного працівника від лаборанта до завідуючого, керівника підрозділу. Його характерна фраза, що висловлювала невдоволення з приводу особливо негативних проявів: «Люди добрі, що ж це робиться!» як правило мала позитивні наслідки для винуватців. Вони каюлися, сповідувалися з впевненістю, що директор увійде в становище, зрозуміє і допоможе і звичайно ж ліквідували упущення.

За його керівництва інститут за великі досягнення в аграрній і біологічній науці був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Вручав цю нагороду тодішній керівник України Петро Юхимович Шелест в урочистій обстановці, безпосередньо в Асканії-Новій, на зборах жителів усього селища.

У Асканії-Новій та і в інституті ще живуть та працюють люди, які добре пам'ятають Федора Івановича і його наукову і суспільну діяльність. Старенька жителька селища, яка працювала на той час науковим співробітником у відділі скотарства, розповіла таку історію:

«Було це у 1964 році, як тільки Федір Іванович очолив інститут. Вранці, на одній із нарад, на яких зазвичай збиралися усі завідуючі відділів інституту обговорити план роботи на день, Федір Іванович,

вислухавши усіх, раптом кулаком стукнув по столі та так, що у кабінеті стало тихо. «Чому це у нас немає відділу конярства? Чому це, ви шановні вчені, працюючи в інституті тваринництва степових районів, займаючись гібридизацією тварин, акліматизацією диких тварин, виводите нові породи овець, корів, свиней, а коней не розводите? Де коні, я вас питаю? Щоб завтра в Асканії були коні! Знати нічого не хочу!» Дуже любив Федір Іванович коней. Сам добре верхи їздив. І завезли в Асканію-Нову українську верхову породу коней (можливо, ще якісь породи коней були). Тому з 1964 року інститут займався ще й конярством. З легкої руки Крутипороха у селищі була створена кінно-спортивна школа для дітей та юнацтва. Діти залюбки ходили вчитися їздити верхи і доглядали за цими прекрасними тваринами. З часів, коли Федір Іванович пішов з посади директора, конярство в Асканії занепало, школа була знищена, коней тих немає, а їх нащадки є робочою силою у заповіднику «Асканія-Нова». До речі, на тих конях любили промчатись і Петро Юхимович Шелест і друг Федора Івановича, знаменитий льотчик-ас, тричі Герой Радянського Союзу Олександр Іванович Покришкін, які були частими гостями в Асканії-Новій» [6].

Асканійський зоопарк першим у світі отримав чистокровних коней Пржевальського (у 1889–1904 рр. сюди було доставлено 12 молодих коней) і першим почав їх розмноження у неволі. Справа ішла настільки успішно, що у кінці 1970-х років на прохання монгольського уряду звідси на прабатьківщину, в пустелю Гобі, було відправлено невелике стадо для відновлення у природі цього рідкісного виду копитних. Цією роботою також активно опікувався директор інституту Ф. І. Крутипорох.

Федір Іванович добре володів українською та російською мовами. Читав та перекладав німецькою та англійською. Був надзвичайно комунікабельною людиною. Користувався великим авторитетом не лише у селищі Асканія-Нова, а і у Чаплинському районі та Херсонській області. Обирався членом райкому та обкому партії, що тоді підтверджувало високий статус, депутатом Чаплинської районної ради. Його ратна і трудова звитяга була високо оцінена. Він нагороджений шістьма орденами: Вітчизняної війни I та II ступеня (1944, 1945), Червоної Зірки (1944, 1945), Трудового Червоного Прапора (1971, 1973), вісьмома медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969), Почесним знаком Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР (1977).

Мав дружину Молчанову Олександрю Панасівну та трьох дітей: Станіслава (1939), Галину (1944), Наталію (1948).[1]

Починаючи з 1974 року професор Крутипорох Ф. І. працював 11 років проректором у Білоцерківському сільгоспінституті.

Очолований ним факультет закінчило 10 тисяч спеціалістів. Мав на своєму рахунку 5 брошур, 3 книги, 147 наукових праць. З 1974 по 1993 рік, до самої смерті 22 липня, Федір Іванович жив у Білій Церкві. Там і похований.

Джерела та література

1. Особова справа Крутипороха Ф. І. Архів інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова: автобіографія, особовий листок обліку кадрів, характеристика.
2. Васильєва Елена, Пернатъев Юрий. 50 знаменитых бизнесменов. Харьков. Фолио, 2004, с.464–470.
3. Асканія-Нова. 7 чудес України.[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://7chudes.in.ua/nominaciyi/askaniya-nova-2/>
4. Гаврилюк Л. О. «Асканія-Нова», біосферний заповідник ім. Ф. Фальц-Фейна. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003, с.146.
5. Асканія. Сторінки історії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ascaniansc.in.ua/storinki-istoriyi>
6. Спогади односельців.

УДК 323(477.53) «092»

Валерій Рекрут

(м. Київ)

Мирослав Аліман

(м. Полтава)

БОРИС МАРТОС ТА ЙОГО НАСТАНОВИ ЩОДО УСПІШНОГО РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ

У статті повідомляється про визначного українського діяча Бориса Мартоса, який присвятив своє життя громадській, політичній, кооперативній і науково-педагогічній діяльності та окремим працям про кооперативний рух. На основі власного практичного досвіду, та ознайомлення з розвитком кооперації в різних країнах дали можливість Б. Мартосу привернути увагу до недоліків у кооперативному русі і викласти поради як успішно вести роботу кооперативних товариств та їх об'єднань – спілок. Особливу увагу автор привернув до кадрового питання, організації і проведення зібрань, а також до значення ревізії в господарській діяльності.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, теорія кооперації, класифікація кооперативів, ревізія, Б. Мартос.

Борис Миколайович Мартос визначний український громадський і політичний діяч, кооператор і педагог, дійсний член Наукового Товариства Шевченка і Української Вільної Академії Наук, народився 20 травня (ст. стиль) 1879 р. на Полтавщині у містечку